HISTORIE A ZÁCHRANA HISTORICKÝCH RUKOPISŮ Z BÁJNÉHO MĚSTA TIMBUKTU

Jiří Moravčík

Když v lednu 2013 islámští teroristé z organizace Al-Káida v malijském městě Timbuktu zapálili Institut Ahmeda Baby[1], mělo se za to, že v plamenech nenávratně shořely vzácné rukopisy nedozírné historické ceny. Kusé zprávy přenášené vlivnými západními médii informovaly o zničující ráně světovému kulturnímu dědictví a zdálo se, že po rukopisech zůstal jen prach – stejně jako po místních barbarsky zbořených súfijských svatyních, hrobkách a mešitách. Jen několik lidí na světě však znalo pravdu, ale protože tajná operace na záchranu rukopisů stále pokračovala, museli mlčet, a to včetně zástupců UNESCO. Teprve později bylo oficiálně oznámeno, že v Institutu sice shořelo okolo čtyř tisíc svazků, nicméně zbývajících čtyři sta tisíc je bezpečně uskladněno v hlavním malijském městě Bamako a mezinárodní operace na jejich záchranu vedená malijským knihovníkem Abdelem Kaderem Haidarem a americkou právničkou a knihovnicí Stephanií Diakité skončila úspěchem, ačkoliv většině odvážlivců, kteří se jí zúčastnili, hrozila ze strany islámských fanatiků smrt, mučení nebo ztráta končetin.

Na všem tom strachu světové veřejnosti o rukopisy je tak trochu paradoxní, že až do konce 90. let minulého století o nich neměla ani ponětí. Město Timbuktu si historicky pouze spojovala s výrobou knih a nedlouho předtím vlastně ani vůbec nepředpokládala, že by mohly existovat. Stupeň civilizovanosti různých etnik, jak dobře víme, totiž kdysi určovali osvícenští filosofové ruku v ruce s antropology a dalšími vědci i podle existence, či naopak absence psaného slova. A protože černí Západoafričané podle nich nedisponovali vlastním písemnictvím, neměli tudíž žádnou „historii" a nepatřili do lidské civilizace, což je během otrokářské éry degradovalo na podlidi a proměnilo v pracovní nástroj na úrovni domácího zvířete.

1. *Ahmed Baba Institute of Higher Learning and Islamic Research* – knihovna a výzkumné centrum v Timbuktu.

Mešita Djinguereber v Timbuktu, kterou navrhl andaluský básník a architekt Abú Haq es Saheli (1290–1346). Mešita byla postavená v roce 1327

Když v roce 1996 přicestoval do města literát a historik Henry Louis Gates Jr., profesor Harvardovy univerzity, a poprvé jedno z nejlépe střežených tajemství Afriky spatřil, rozplakal se dojetím: existenci zde uložených rukopisů totiž považoval za součást legend spojených s Timbuktu a najednou držel v rukách nevyvratitelný důkaz o tom, jak hluboce se západní arbitři civilizovanosti mýlili (Hammer 2014). Na obranu evropských badatelů dodejme, že i pro africké historiky se odtajnění a zveřejnění rukopisů stalo ekvivalentem objevu svitků od Mrtvého moře v 50. letech minulého století. Mýtus o negramotné části Afriky se tedy na konci 20. století rozplynul.

Dědictví africké renesance, jak spisy nazval jihoafrický historik Shamil Jeppie, bylo ručně arabsky psáno pozoruhodnou kaligrafickou metodou na lněném papíře. Rukopisy byly vázány do kozí a velbloudí kůže a zdobené často zlatem. Zahrnovaly pojednání o historii, medicíně, astronomii, islámské jurisdikci a matematice, překlady koránu, ale také milostnou poezii, náboženské eposy či obchodní účetnictví a záznamy o karavanách se solí (Hammer 2006).

Ačkoliv bylo Timbuktu historicky spojováno s výrobou knih a ve městě se nacházelo několik veřejných knihoven, nikdo pořádně nevěděl, kolik rukopisů existuje, protože převážná část se nacházela v soukromých sbírkách rozesetých po celém regionu: dědily se z generace na generaci a vyjma rodinných příslušníků je spatřil málokdo. Proč tedy o ně v 90. letech propukl najednou takový zájem? A jak je možné, že se o nich zničehonic veřejnost dozvěděla a považovala je za jeden z největších historických nálezů 20. století? V dalším textu ukážeme, že to rozhodně nebylo ze dne na den a že za vším je nutné hledat Abdela Kadera Haidara. Nejprve si ale připomeňme historii Timbuktu, města, jehož jméno se ve světě začalo skloňovat docela nedávno, a to výhradně ve spojitosti s hudbou.[2]

Legendami opředené malijské město leží na jižním okraji Sahary a svého času představovalo synonymum pro nejvzdálenější místo na světě, jaké si ve středověku hlavně Evropané dokázali představit. Proto se nadlouho ujalo rčení „odsud až do Timbuktu". Mezi nejzáhadnější místa na světových mapách se město dostalo pro naprostý nedostatek informací o něm. První Evropané, kteří o své cestě do bájného, nemuslimům přísně zapovězeného města zároveň podali zprávy, sem dorazili až v 18. století. Pohled na domy a mešity postavené z nevypálených cihel, na prašné uličky a všudypřítomnou chudobu nijak nenasvědčoval tomu, že se nacházejí v jednom z nejdůležitějších kulturních center lidstva a zároveň na místě ještě donedávna významné světové obchodní křižovatky. Kvůli strategické poloze v blízkosti řeky Niger se Timbuktu přezdívalo pouštní přístav, ale nešlo jen o lodě. Na dlouhou cestu do severní Afriky, Egypta a Středomoří se odsud vydávaly především velbloudí karavany převážející transsaharskou trasou sůl, zlato, slonovinu a otroky; na hřbetech velbloudů sedávali také diplomaté (Dreazen 2013).

2. Nedaleko od Timbuktu se v letech 2001–2012 konal legendární Festival v poušti (*Festival au Désert)*, nejvýznamnější festival tuarežské a severomalijské hudby, kam v posledních ročnících zajížděly na návštěvu světové rockové hvězdy, a dokonce i čeští fanoušci. Ještě předtím ale vešlo Timbuktu do hudebního slovníku prostřednictvím fenomenálního kytaristy jménem Ali Farka Touré (1939–2006), jinak dlouhá léta starosty nepříliš vzdáleného městečka Niafunké, kde většinu života farmařil a ve stodole natočil několik alb udávajících směr hudbě, které se začalo říkat pouštní blues.

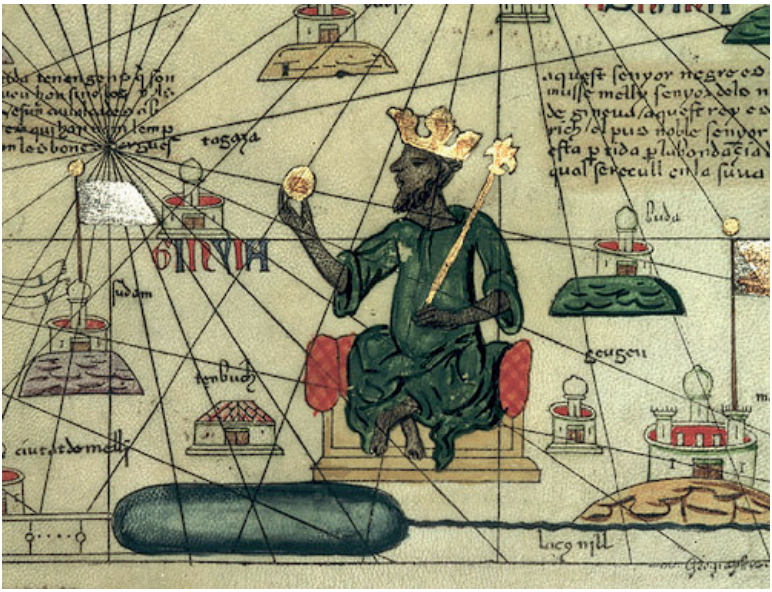

Musa Keita I., vládce Malijské říše,.údajně nejbohatší člověk v dějinách

Timbuktu založili okolo 11. století Tuaregové[3]. Jeho vrcholné období je spojeno s Malijskou říší,[4] a především se jménem Musa Keita I. (cca 1280 – cca 1337). Tento vládce (titul *mansa*, který nesl, se do češtiny překládá jako král králů) nejenže město zvelebil, ale hlavně ho v tehdejším světě proslavil během své pouti do Mekky, kam ho v roce 1324 doprovázela nebývalá výprava čítající několik desítek tisíc osob a převážející obří množství zlata. To Musa doslova rozdával, což během jeho pobytu v Egyptě prudce devalvovalo jeho cenu. Do Timbuktu sebou nazpět přivezl rozsáhlou sbírku knih, ale také náboženské učence, umělce, literáty,

3. Tuaregové – berberský nomádský národ žijící ve středozápadní části Sahary a na Sahelu. Jeho příslušníci žijí rozptýleně na území států Mali, Burkina Faso, Niger a Alžírsko.
4. Malijská říše dosáhla největšího rozkvětu ve 13. a 14. století, zhroutila se v 60. letech 14. století v důsledku občanských válek, otevření obchodních cest v jiných částech Afriky a také v důsledku vzestupu sousední Songhajské říše, ještě v 17. století však ovládala malou část svého původního západního území (Cartwright 2019).

básníky, vědce a architekty, kteří zde vybudovali univerzity, knihovny a mešity. Sláva a důležitost Timbuktu tím nesmírně vzrostly a z města se postupně stalo mezinárodně proslulé kulturní a duchovní centrum, odkud se začal po celé Africe šířit islám (Savier 2020; Vacera 2021).

V 15. a 16. století, kdy se Timbuktu stalo jedním z center Songhajské říše, žilo v tomto kosmopolitním pouštním městě okolo sta tisíc obyvatel, existovalo tu bezmála dvě stě škol koránu a mnoho univerzit, kam se sjížděli studenti z celého kontinentu. Nejvěhlasnější arabští učenci a vynálezci té doby je vedle teologie vzdělávali v právu, astronomii, rétorice, jazycích, technice a historii. Bylo tu sepsáno mnoho pro lidstvo zásadních prací včetně kronik a vědeckých pojednání. Vznikly tu arabské překlady Aristotela, Platona, Pythagora a dalších antických velikánů, ale také zcela první záznam dosud orálně předávaných informací o událostech z rané historie západní Afriky. V Timbuktu knihy nejen psali a uchovávali, ve velkém sem byly také dováženy a město proslulo i výrobou umně kaligraficky vyzdobených knižních kopií, prodávaných do celého světa (Mora 2022). Když město v 16. století navštívil cestovatel Leo Africanus[5], po návratu do Evropy k velkému překvapení uvedl, že nejvíc prosperuje z obchodu s knihami. Žádné zlato, slonovina nebo otroci, ale knihy přinášely místním obchodníkům největší zisky. V roce 1795 to potvrdil také skotský průzkumník Mungo Park[6], ohromený tím, že po něm lidé chtěli hlavně papír.

Když v roce 1787 Timbuktu ovládli Tuaregové, začala pouštní oáza moudrosti ztrácet na významu a postupně se úplně vytratila ze světového dění a kulturní paměti. S tím zmizelo i povědomí o knižním pokladu historicky nevyčíslitelné hodnoty, ukrytém v místních knihovnách a soukromých sbírkách. Rukopisy z Timbuktu – jak se jim dnes oficiálně říká – dokládají, že západní Afrika má

5. Leo Africanus (1494–1554) – berberský cestovatel a geograf ze středověké říše Al-Andaluz rozkládající se na území dnešního Španělska. Proslul spisem *Descrizione dell'Africa* (1526), jenž se stal pro Evropany nadlouho základním zdrojem informací o severní Africe.
6. Mungo Park (1771–1806) – skotský cestovatel, lékař, botanik a spisovatel proslulý svými výpravami do Afriky.

bohaté kulturní dědictví ve formě písemnictví. Vyvracejí tak dlouho udržovanou obecnou představu, že tamní historie se zachovala pouze v orální podobě. Nutno však dodat, že rukopisy jsou psány téměř výhradně v arabštině, jejich vliv se omezoval pouze na vzdělanou elitu a dopad na malijskou populaci mluvící v rodných dialektech byl minimální. Historii a kulturu národů Bambarů, Mandinků, Peulů nebo Songhajů nosili dál v hlavách převážně grioti – profesionální hudebníci a kronikáři.

V březnu 2012, po dobytí Timbuktu islámskými teroristy, se tato oblast Mali propadla do děsivě tmářského pekla orámovaného vyhlášením práva šarída. Neskutečná zvěrstva stavějící proti sobě jednotlivá etnika a rozhodnutí islamistů přesouvat se postupně od severu do středu země s cílem kompletně ji ovládnout nakonec po dlouhých jednáních přiměly Francii (se souhlasem OSN a Evropské unie) k vyslání vojenských jednotek. Zařadila se do nich také Česká republika a společně s malijskou armádou islamistické teroristy z Timbuktu, Gao a Kidalu vytlačily (Symmes 2014).

Když francouzští vojáci vstoupili do Timbuktu, zabránili tím katastrofě nedozírných důsledků, protože teroristé s vědomím, že se budou muset stáhnout, hrozili zničením veškerých kulturních statků (English 2017). Základy knihovny s doporučením UNESCO začala malijská vláda budovat v 60. letech za pomocí financí z Kuvajtu a ze Saudské Arábie – paradoxně center nejradikálnějšího výkladu islámského učení. Moderní podobu dostala knihovna v roce 2009 za spolupráce s Jihoafrickou republikou. Nová budova vybavená klimatizací poskytovala nejen bezpečné uložiště pro rukopisy, ale také zázemí pro badatele. Institut zaměstnával padesát speciálně vyškolených odborníků a UNESCO se pak podílelo na postupné záchraně a digitalizaci rukopisů, jejichž sbírku nebývale rozšířil Abdel Kader Haidara (Dreazen 2013).

Tento významný malijský knihovník pochází z rodiny, která sbírá a uchovává rukopisy od 16. století. Jeho otec – islámský učenec, vědec a soudce Mohammed Haidara přezdívaný Mamma – shromáždil velmi cennou sbírku a významně se podílel na budování Institutu Ahmeda Baby. Když v roce 1981 zemřel, požádalo vedení jeho teprve sedmnáctiletého syna Abdela Kadera, aby otce zastoupil.

Abdel Kader Haidara

Ten zprvu o takovou práci neměl zájem, chtěl podnikat, nakonec jí ale propadl a vyškolil se v oboru konzervování vzácných knih. S ohledem na rodinnou tradici dokázal dobře odhadnout cenu starých rukopisů, hlavně ale brzy pochopil, že bez pomoci státní instituce řadu nevhodně uchovávaných rukopisů v soukromých rukách zničí zub času. Záchrana knih však měla jeden háček: rodiny vlastnicí rukopisy svůj majetek střežily jako velké tajemství. Nikdy o nich nemluvily a po staletích francouzského kulturního drancování je odmítaly Haidarovi byť jen ukázat, natož svěřit ke konzervování. S vědomím toho, že v pouštních oázách, v jeskyních nebo zakopáno v zemi existuje na tisíce rukopisů chráněných lidmi, kteří ani nedokážou číst, ale vědí, jakou mají tyto památky cenu, cestoval Haidara po Sahaře za Tuaregy, navštěvoval vzdálené vesnice a přemlouval majitele i náčelníky k důvěře v Institut. Protože byly jeho první pokusy marné, vozil s sebou nakonec kufr plný peněz a štědře majitele přeplácel. Financoval stavbu mešit a škol, kupoval stáda dobytka a velbloudů. Během deseti let tak získal bezmála dvacet tisíc vzácných dokumentů, často svázaných s lokální historií, čímž sbírky z Timbuktu doplnil o nesmírně vzácná díla (Hammer 2014).

Knihovna a výzkumné centrum Ahmed Baba Institute

V roce 1993 Haidara z Institutu odešel a na počest svého otce založil v Timbuktu první soukromou knihovnu svého druhu – *Mamma Haidara Commemorative Library*. Získal značné prostředky z Velké Británie, takže mohl svou sbírku rukopisů nejen rozšiřovat, ale i řádně zkatalogizovat a digitalizovat. Začal spolupracovat s dalšími soukromými knihovnami v Timbuktu (některé pomáhal i zakládat) a postupně přešel k mezinárodní spolupráci. Průlom nastal po již zmíněné návštěvě H. L. Gatese Jr., který Haidarovi pomohl sehnat finanční prostředky, aby mohl rukopisy zrestaurovat a představit veřejnosti. V té době měl Haidara už řadu let po svém boku americkou právničku propadlou restaurování rukopisů Stephanii Diakité. Zatímco Haidara skupoval rukopisy a zakládal nové knihovny, ona sháněla finance na záchranu rozpadajícího se kulturního dědictví.

Ohrožení rukopisů stářím a špatným skladováním však bylo zanedbatelné proti situaci, která nastala, když sever Mali ovládli islámští teroristé a do města Timbuktu vstoupili náboženští fanatici. Zprvu rabovali domy obyvatel a vládních budov, kradli televize, auta, nábytek a šperky. Bylo ale jen otázkou času, kdy – jako

Moderně vybavené čítárny s rukopisy z Mali, Senegalu, Mauretánie a Burkiny Faso

jinde – přejdou ke krádežím historických artefaktů, které poté za velké peníze prodají na černém trhu. O rukopisech zprvu netušili a Haidara toho okamžitě využil. Od května do června 2012 s pomocí rodinných příslušníků, archivářů a desítek pomocníků přesunul z veřejných knihoven džihádistům pod nosem většinu rukopisů a schovali je na tajných místech po celém Timbuktu. Stihli to na poslední chvíli. Islamisté začali ničit náboženské budovy i památky a Institut proměnili ve svou základnu. Haidara byl nucen uprchnout do hlavního města Bamako, kam za ním začaly chodit špatné zprávy – islamisté se dozvěděli o rukopisech. Zatímco on na dálku verboval odvážné kurýry, Stephanie Diakité sháněla peníze (šlo o statisíce dolarů) na nákup kovových skříněk a úplatky islamistům i venkovským bandám olupujícím lidi na cestách. I díky jejímu úsilí a nebývalé podpoře nizozemského ministerstva zahraničí vyrazila v říjnu 2012 z Timbuktu armáda kurýrů. Měsíce cestovali auty, autobusy, v kamionech či na lodích po řece a s nasazením života se jim podařilo do Bamaka propašovat většinu rukopisů. Na nádvoří Institutu tak shořela jen nepatrná část, o čemž islamisté nevěděli a ještě dlouho po nuceném ústupu z města měli za to, že zničili všechny – a svět s nimi (English 2017).

Boj za záchranu tím ale nekončil. Mnoho rukopisů nebylo v dobrém stavu, některé byly poškozeny během záchranné mise, navíc trpěly změnou teploty, neboť byly přemístěny z parného severu na chladnější jih země. Především si ale Abdel Kader Haidara se Stephanie Diakité nebyli ani v Bamaku vůbec jisti bezpečím rukopisů a ještě dlouhé měsíce o své tajné misi vůbec nepromluvili. V obavách, že by se islamisté mohli vrátit, nechtěli totiž nikoho z těch, kteří se na pašování podíleli, prozradit. Do rukopisů se však pustila plíseň, a tak oba museli přehodnotit situaci. Vázal je i slib rodinám, které jim svěřily vzácný majetek. Bylo proto nutné najít klimatizované prostory a pustit se do digitalizace.

Oba aktéři v roce 2014 oslovili společnost Google, konkrétně platformu *Google Arts & Culture* (Kitongo 2022). Ta byla spuštěna v roce 2011 a lze si na ní mimo jiné zdarma prohlédnout artefakty a další památky, které byly vyfocen\ partnerskými muzei a galeriemi. Jsou zde shromážděny informace z více než dvou tisíc kulturních institucí z bezmála stovky zemí světa. V březnu 2022 nabídla tato platforma interaktivní webový portál *Magic Mali* prezentující nejen historii města a malijskou hudbu, ale především digitalizované rukopisy z Timbuktu. Společnost zajistila technické zařízení pro skenování a najmula desítky odborníků, kteří zdigitalizovali čtyřicet tisíc stran rukopisů z knihoven v Timbuktu a v překladech do moderní arabštiny, angličtiny a francouzštiny je dali dispozici vědcům z celého světa. Naskenování a indexování desítek tisíc stran trvalo Haidarově týmu osm let. „*Je to vůbec poprvé, co Google Arts and Culture udělal něco takového rozsahu s ohledem na staré rukopisy a veřejně je použil na platformě Google,*“ řekl americké televizní společnosti CNN Amit Sood, ředitel Google Arts and Culture (Kitongo 2022).

Portál také nabízí online interaktivní prohlídky nejvýznamnějších historických míst Mali, včetně mešit a hrobek svatých. Součástí úchvatné nabídky pro běžné uživatele i vědce z celého světa je i malijské současné moderní umění, mizející hudební tradice a starobylé nástroje. Vše je v nejvyšší technické kvalitě promyšleně a atraktivně uspořádáno s cílem ocenit a pochopit jedinečnou historii Mali – a tím nebezpečně sužovanou západoafrickou zemi podpořit.

Internetové zdroje:

CARTWRIGHT, Mark 2019„Mali Empire.“ *World History Encyclopedia* [online] 1. 3. [cit. 17. 6. 2022]. Dostupné z: <https://www.worldhistory.org/Mali_Empire/>.

DREAZEN, Yochi 2013: „The Brazen Bibliophiles of Timbuktu: How a team of sneaky librarians duped Al Qaeda.“ *The New republic* [online] 25. 4. [cit. 25. 6. 2022]. Dostupné z: <https://newrepublic.com/article/112898/timbuktu-librarians-duped-al-qaeda-save-books>.

ENGLISH, Charlie 2017: „Jihadists Were Going to Burn It All: The amazing story of Timbuktu's book smugglers.“ *The Guardian* [online] 30. 4. [cit. 25. 6. 2022]. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/30/jihadists-were-going-to-burn-it-all-the-amazing-story-of-timbuktus-book-smugglers>.

HAMMER, Joshua 2006: „The Treasures of Timbuktu.“ *Smithsonian Magazine* [online] December [cit. 25. 6. 2022]. Dostupné z: <https://www.smithsonianmag.com/history/the-treasures-of-timbuktu-138566090/>.

HAMMER, Joshua 2014: „The Brave Sage of Timbuktu: Abdel Kader Haidara.“ *National Geographic* [online] 21. 4. [cit. 27. 6. 2022]. Dostupné z: <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/140421-haidara-timbuktu-manuscripts-mali-library-conservation>.

KITONGO, Getrude 2022: „Google Becomes Home to Priceless Timbuktu Manuscripts.“ *Inside Africa* [online] 11. 5. [cit. 27. 6. 2022]. Dostupné z: <https://edition.cnn.com/2022/05/11/africa/timbuktu-mali-manuscript-digitization-google-spc-intl/index.html>.

MORA, Kai 2022: „How Timbuktu Flourished During the Golden Age of Islam.“ *HISTORY* [online] 6. 6. [cit. 27. 6. 2022]. Dostupné z: <https://www.history.com/news/timbuktu-mali-africa-islam>.

SAVIER, Filip 2020: „Forbes History: Africký král králů byl největší boháč všech dob. Bezos je proti němu žabař.“ *Forbes* [online] 17. 5. [cit. 25. 6. 2022]. Dostupné z: <https://forbes.cz/forbes-history-africky-kral-kralu-byl-nejvetsi-bohac-vsech-dob-proti-nemuz-je-i-bezos-zabar/>.

SYMMES, Patrick 2014: „The Real Rebels of Timbuktu.“ *Outside* [online] 18. 4. [cit. 25. 6. 2022). Dostupné z: <https://www.outsideonline.com/adventure-travel/destinations/africa/real-rebels-timbuktu/>.

VACERA, Charity 2021: „Richest Man in Modern History.“ *Our Ancestories* [online] 27. 10. [cit. 28. 6. 2022]. Dostupné z: <https://our-ancestories.com/blogs/news/the-history-of-mansa-musa-of-mali>.

History and the Rescue of Historical Manuscripts from the Mythical City of Timbuktu

The author informs the Czech public of the secret mission of librarians from the northern Malian city of Timbuktu. In 2012, under the leadership of Abdel Kader Haidara, they saved precious historical manuscripts, which the world had long thought had been destroyed by Islamic terrorists. The author describes the history of Timbuktu and its importance as a cultural and spiritual centre during the heyday of the Mali and Songhai empires, as well as its later decline. He also reflects on the Eurocentric assessment of the civilizational level of Mali and other African countries by Enlightenment scholars, whose negative views had far-reaching consequences. He details the activities of the Malian librarian Abdel Kader Haidara to acquire tens of thousands of historical manuscripts, secretly kept in private hands for centuries, and then to save them from destruction by members of the terrorist organisation Al-Qaeda. The paper concludes with a comment on the Google Arts and Culture online platform, which has digitised tens of thousands of Malian manuscripts.

Key words: Timbuktu Mali; presentation of cultural heritage; Abdel Kader Haidara; Google Arts and Culture